

Slobodan Jovanović

NIKADA ZAKASNELI OSVRT

(Ljubinko Pušić: *Pisanje grada, Urbana svakodnevnica, Prometej, Novi Sad, 2007*)

Arhitektu Ljubinka Pušića sreo sam 24. oktobra 2007. godine pre podne, u prostorijama Društva arhitekata Novog Sada u Miletićevoj 20. Iz profesorske tašne izvadio je i sa uobičajenom, kolegijalnom posvetom, uručio mi je svoju upravo odštampanu knjigu *Pisanje grada*, sa podnaslovom „Urbana svakodnevnica“, koju je novosadska izdavačka kuća Prometej izdala krajem leta.

Isto več, pred članovima Novosadskog kluba, uz pomoć ilustrativnog materijala koji je snimio umetnički fotograf Aleksandar Plačkov, pasionirani ljubitelj „ajnforta“, kapija i drugih detalja i slojeva graditeljske baštine Novog Sada, govorio sam o Bulevaru oslobođenja, u ideji začetog početkom šeste decenije 20. veka, tada još kao bezimenom bulevaru pod brojem 1, realizovanom 1963-1983. godine pod imenom Bulevar 23. oktobra. Predavanje je bilo upriličeno povodom, 63. godišnjice Dana oslobođenja Novog Sada (23. oktobar 1944), sa tezom da taj bulevar nije samo puka saobraćajnica, već je, sam po sebi, sa izgradnjom uz oba lica i u zaleđu, pa i po posledicama na urbanističko-arhitektonsku sliku grada, svojevrsna galerija arhitekture, urbanističkog razvoja i života Novog Sada – galerija na otvorenom, čija se postavka popunjava od sredine prošlog veka sve do danas, otvorena još uvek za moguću dopunu, kritičku valorizaciju i zaokruženje. Bilo je to još jedno predavanje u nizu „Priča o gradu“, započetih 8. decembra 1992. godine, u Svečanoj sali Platoneuma, pod naslovom „O izgradnji grada Novog Sada“, u čijem održavanju mi je tada, svojim slajdovima, pomogao majstor fotografije Srđan Stevanov. U nizu priča, pored drugih, 9. septembra 1998. godine, govorio je i dr Ljubinko Pušić, zastupajući tezu da se identitet grada brani kulturom, jezikom i prostorom („Dnevnik“, 13. aprila 1998. i „DaNS“, 24. januar 1999, str. 5).

Govoreći o Bulevaru oslobođenja, a naravno, dotičući se povodom njegovog trasiranja i realizacije, čitavog konteksta poratnog razvoja, citirao sam i neke od konstatacija koje je na račun Bulevara, i ne samo njega, u „Dnevniku“ od 13. aprila 1989. objavio dr Ljubinko Pušić, ne znajući još da je i taj tekst: „O kom urbanizmu je reč“, jedan od onih koji su uvršteni u knjigu *Pisanje grada*. Autor knjige, tada još, kaže: „Koliko sutra neko će se možda sa pravom zapitati šta je to što je kvalitetu grada doneo Bul. 23. oktobra, sa svojim nedovoljno definisanim konceptom i gde su se zatrle šanse da on bude, urbanistički i arhitektonski koliko-toliko artikulisan“, nagoveštavajući dalje: „Koliko sutra doći će neki novi urbanisti (a mora se priznati da ih poslednjih godina nikako nije bilo) koji neće pristajati na kompromise van stručno obrazloživih argumenata, po cenu dogovornog urbanizma“.

Istini za volju, moram ovde upozoriti na činjenicu obznanjenu u pomenutom „DaNS-u“, da je: STVARALAČKA OMLADINA NOVOG SADA U AKCIJI, te da se među tada eksponiranim nalaze neke od ličnosti danas mladih i aktivnih urbanista, projektanata i graditelja

savremenog Novog Sada (D. Polić, Ž. Ivanović, S. Firanji, A. Ferik, T. Karadžić i neki drugi koji zavidne karijere postižu u inostranstvu). Nije mi, međutim, cilj zadržavanje na primeru povodom koga je Pušić kritički izrazio nezadovoljstvo urbanističko-arhitektonskim promašajima za kakve očigledno smatra način prosecanja i izgradnju Bulevara oslobođenja i ne samo njega u Novom Sadu. Nije mi cilj ni to da se oštiri datih ocena suprotstavljam komentatom da ideju o Bul. oslobođenja i činjenice o efektima njegove izgradnje sa obodnom arhitekturom, pre svega treba sagledavati na nivou idejnog koncepta i u svetlu razvojnih elemenata ukupnog poratnog rasta grada i svih uslovljenosti za to. Ne želim sada i ovde ni da branim institucije koje su se urbanizmom u Novom Sadu bavile, niti da „aboliram“ „stručne“ i „nestručne“ koji su bili akteri urbane politike, tehnike i prakse jer je to, stvar detaljnijeg i svestranijeg razmatranja. Mislim, međutim, da stoji još uvek onaj davni i poznati naslov jednog teksta dr Zorana Manevića: *NE PUCAJTE NA ARHITEKTU*, odnosno *NE PUCAJTE NA URBANISTU*, jer nisu samo oni krivci za sve. Imajući u vidu sve što se dešavalo poslednjih decenija, ostajem sklon dodatku: „Ne bi trebalo ni u prenosnom smislu pucati na urbaniste kao na nekakve krivce za sve moguće i nemoguće nedaće i nepodobnosti naših novih naselja. Treba rađe razgovarati, češće, daleko više, smirenije i odgovornije, tolerantnije, na osnovama poznavanja materije i činjenica“ (detaljnije u razgovoru koji sam za „Dnevnik“, 2. 12. 1979, vodio sa novinarkom Nevenom Simin). „Knjige, knjige, a ne zvona i praporce“ dakle, kako je govorio naš veliki Dositej i kako to knjigama, ovde i za nas čini arhitekta Pušić.

Značajan i indirektno-potvrđni stav mom komentaru može biti završni citat Pušićevog teksta iz 1989. godine (u knjizi *Pisanje grada*, str. 116-120) koji glasi: „Ja se pre svega zalažem za stručnu, argumentovanu, kolegijalnu, poštenu i kompletnu raspravu. Zalažem se za kulturni dijalog kao takav. On sam po sebi mora biti demokratski. Ne zatvoren u urbanističke institucije grada, jer grad još uvek ima dovoljno arhitekata i urbanista koji nisu učestvovali u njegovom zatvoreno-dogovornom kreiranju, ali za stručni dogovor jesu. Taj pomak mogu učiniti samo oni koji razumeju i vole ovaj grad, koji iz njega ne žele i ne mogu da pobegnu. Ali, ni iz njihove svesti nikada ne treba da se izgubi saznanje da će se grad razvijati i graditi i posle njih“. U pravu je Pušić, jer istina je da su gradovi u funkciji ličnih kontakata ljudi, razmene ideja i trgovine, da su „srce naše kulture i pokretači ekonomije“. Da bi obezbedili kvalitet života i održivosti trebalo bi da budu „socijalno uključivi, ekološki efektivni i dobro dizajnirani“ (R. Rodžers, prema „DaNs-u“ br. 56, decembar 2006), a pri svemu tome *dijalog* jeste osnovni indikator gradskosti i prepoznavanja grada, kako je to govorio Dušan Matić: „*Mi razgovaramo, znači da smo u gradu*“ (Draško Ređep, *Sve ruže Srbije*, Razgovori sa Matićem, Aranđelovac, 1985, str. 107).

Obradovalo me je kada sam, tokom ovog proleća, deo tekstova iz Pušićeve knjige pročitavao u feljtonu „Dnevnika“. Mogao sam da ih preporučim za čitanje prijateljima koji novaca za knjige nemaju, a dobru knjigu vole. Mislim da su me neki bar poslušali. Samo knjizi, nakon prvog preleta po sadržaju tekstova u njoj, vraćao sam se često i vraćam se detaljnim iščitavanjem, uvek sa osećajem dužnosti na osvrt bar, koji ova knjiga i njena tema zaslužuju od onih autoru sličnih ljudi kojima je, kako Pušić kaže, „grad utočište“, ljudi koji su „zavisnici grada“, „koji se profesionalno bave gradom, ukoliko tako nešto uopšte postoji, jer danas se gradom svi bave“. Od tog „svi“ (da li) i onog „niko“ (da li), čini se, međutim, da su takođe potrebne svestranije analize i rasprave.

Arhitekta, dr Ljubinko Pušić (Novi Sad, 1952), urbanolog i redovni profesor sociologije grada i sociologije okruženja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, posle sedam zapaženih knjiga koje je, od 1987. do 2007. godine, objavio, te niza tekstova u stručnoj publicistici, kao i dnevnoj štampi, odlukom da u najnoviju svoju knjigu složi 77 kraćih tekstova (Pušić ih naziva *minuskulama*) nastalih između 1981-2004. godine, od kojih su samo dva do sada bila publikovana („O kom je urbanizmu reč? Grad mora da bude važniji od malih urbanističkih kalkulacija“, „Dnevnik“, 13. april 1989. i „Grad i rat“, „DaNS“ br. 26, jun 1999, str. 6-7), učinio je svakako, vredan kulturni gest. Njegov izdavač takođe.

Naslovima i sadržajem koji se tiču tema istraživačkog i naučnog rada, pa i prakse koju je kao urbanista upražnjavao, svi Pušićevi tekstovi, svojevrsni su lični refleksi njegovi na stvarnost urbanog okruženja u kome živi ili u kom se sticajem okolnosti kretao i povremeno boravio. Koliko god da evociraju i apostrofiraju zapažanja vezana za život, ljude, mentalitet, urbanitet Vajmara, Varšave, Praga, Amsterdama, Bolonje i drugih evropskih gradova, u svim tekstovima reč je zapravo o Novom Sadu ili o bliskom Beogradu, te o onim aspektima urbaniteta i urbane prakse koja nam je često, neopravdano i pravovremeno manjkala, a, politikom manipulirana, još češće bila nedostignuta, otuđena, izgubljena ili oteta. Kao jedan od onih, kod nas retko uspešnih i vrsnih znalaca „zaboravljene veštine čitanja i razumevanja gradova“ koji nam je sopstveno čitanje grada predstavio i posebnom knjigom pod tim naslovom (Ljubinko pušić, *Čitanje grada: između duha i materije*, Novi Sad, 1995), Pušić se sada, knjigom *Pisanje grada*, opredelio za lični, dodatni doprinos zalaganju za vaspostavljanje one druge, zanemarene veštine koju je protomajstor Bogdan, skoro pre tri decenije, nazivao „još značajnijom i budućom veštinom zajedničkog, kolektivnog ispisivanja gradova“ (Bogdan Bogdanović, „Dokle dopire ljudski glas“, „Politika“ 10. novembar 1979). U svom ogledu na temu *Za i protiv grada*, Bogdan Bogdanović je apelovao da se ta „od vajakada divna majstorija i veliko ljudsko, a zaboravljeno pravo na grad ipak povrate“.

I eto nas, tri decenije od Bogdanovićeovog apela, ponovo pred pitanjem koje logično sledi: ima li u svim tim razmišljanjima, podsećanjima i apelima za obnovom drevnih veština i praktičnih pokušaja *kolektivnog ispisivanja gradova* i *pisanja grada*, nekog kontinuiteta u cikličnoj razvojnoj spirali ili je sve to samo stalno obnavljanje kroz vreme nekih večitih istina o gradu? Ima li tu nekog pomaka? Kada, dakle, podsećam na Bogdanovića i svu njegovu dokumentaciju i argumentaciju na koju se, nesporno, Pušić oslanja i kojom se kao njegov đak inspiriše („Gradoslovar“, „Urbs i logos“, „Grad i smrt“, „Grad i budućnost“, „O sreći u gradovima“), sećam se svakako i onih već davnih pitanja velikog Nikole Dobrovića „O jedinstvu i zasebnosti arhitekture i urbanizma i njegove varljivosti“ („Šta je urbanizam“, „Politika“, 24. mart 1963)!

Knjiga *Pisanje grada* pobuđuje dva toka – dve linije mogućih odgovora, dodatnih pitanja i rasprava. Jedan ide ka problematizovanju ideja, prakse i mogućnosti „kolektivnog ispisivanja gradova“. Drugi kreće ka stalnom podstrekivanju stručne i šire javnosti na borbu za puno učešće u javnim poslovima *pisanja grada*, kao delu učešća građana „u javnim častima i upravi“ grada, jer „samo je onaj građanin pravi koji učestvuje u tim javnim častima i upravi“, kako je govorio Aristotel (Franjo Petrić, *Sretan grad*, Zagreb, 1975) ili kako je naš uvaženi arhitekta i urbanista, Branko Maksimović, citirao Perikla: „Ko ničim ne učestvuje u stvarima svojeg grada, taj nije miran, nego je rđav građanin“ („Pravo građana na urbanizam

svog grada", „Politika“, 26. maj 1979). Na obe linije, čini mi se, potrebno je intenzivirati rad i angažman struke i politike, jer je urbanizam prevashodno pitanje politike i autonomije gradova i preuzimanja odgovornosti za njihov razvoj (Leonardo Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd, 2004). Savremena arhitektura je, pak, u svoj mnogostrukosti izraza i pravaca, na putu povratka suštastvu umetnosti građenja.

Pušić nas podseća na činjenicu da nam je grad ponovo u burnom procesu još jedne faze „permanentne rekonstrukcije“, kako bi se izrazili urbanisti, ili da je u fazi tekuće „razgradnje“. Građani koji taj proces proživljavaju, doživljavaju ili ga samo usputno prate, svesni ili ne njegovog odvijanja, značaja i uticaja na sopstveni život i život grada, po prirodi stvari, kako bi rekao Tit Lukrecije Kar, prvi su koji, najpre instinktivno, a potom i fizički oseće pozitivne ili negativne strane i posledice tih promena, sa perspektivom da ih dugotrajno ili trajno snose.

„Urbani prostor menja svoj oblik.“ Da! Ali, menjanje oblika moguće je ne samo enormnim obimom gradnje, već je moguće i bez zidanja novih zgrada. U svakom slučaju menja se i značenje urbanog prostora, jer urbani prostor nije uvek i nije samo urbana teritorija (Saskia Sacen, *Nove društvene ontologije u doba totalne komunikacije*, Centar za nove medije Kuda.org, Novi Sad, prema „DaNS-u“ br. 47, septembar 2004, str. 24). Dok se pomenuti proces širenja, rasta, „rastakanja“ grada (termin Pušićev), odvija tempom i obimom koji ima dalekosežne posledice po psiho-fizičko stanje građana i njihovu elementarnu bezbednost, dok „modeli deklarativne demokratije“, slabosti sistema institucija i ustanova, raznih zavoda za planiranje, urbanizam, zaštitu, izgradnju i mnogo šta drugo u funkciji grada ometaju upravljanje delovima teritorija „odozgo“, pa i „interno, a urbanu transformaciju prate sukobi liberalistički usmerene većine i velika grundiranja dojučerašnje arhitekture i urbanizma“ (Stefano Boeri, *Postojanje dve Hrvatske*, ČIP 3/12, Zagreb, 2003), Pušić skromno i izokola urgira potrebu za javnošću, potrebu za kritikom, za preuzimanjem odgovornosti, putem stvarne demokratije, potrebu istinskog dijaloga u funkciji i na tragu jednog novog pisanja grada.

Ko ume da čita taj će to razumeti!

Nepismenima, naravno, treba škola, a do nje staza sazrevanja i tolerancije.

Staza obrazovanja, kulture, učenja i privikavanja urbanom redu i zakonu.

Dodao bih: otvaraju se mogućnosti za sociologiju arhitektonskih kultura, otkrivaju se novi sociološki aspekti arhitekture kao kulture prostora. U simbiozi rada sa studentima, kako na Filozofskom, tako i na Fakultetu tehničkih nauka, na odseku arhitekture ili kroz rad sa građanima i među njima. (Beograd organizuje Nedelju arhitekture, a Novi Sad ima svoje Dane arhitekture.) Zašto? Zato što bi, čini mi se, tek tako edukovani, budući arhitekti i urbanisti ili angažovani građani mogli da odgovore na ono duhovito izrečeno očekivanje dr Ranka Radovića u pristupnom predavanju prilikom osnivanja Novosadske arhitektonske škole (1977), da bi voleo da ih čuje, kada kroz četiri decenije budu odlazili u penziju kakav će odgovor imati na pitanje jesu li i šta su ostavili iza sebe kao njegovi bivši studenti.

Svoj zakasneli osvrt na Pušićevo *Pisanje grada*, a povodom urbane svakodnevice, pišem još uvek sa istim onim uverenjem koje sam imao objavljujući u „Dnevniku“ svoj prvi prilog (13. januara 1966), na iste povode svakodnevlja i kasnije: uverenjem da će se *pisanje grada* kad-tad rehabilitovati ili se uspostaviti kao društveno smisleni napor i praksa. Sa istim uverenjem danas osećam potrebu da pobudama kolege Pušiću pružim podršku u beleženju i detekciji svih onih pojava koje jesu „urbana svakodnevica, te u njegovom kritičkom reago-

vanju na očigledne ili još zapretane devijantne pojave i primere naše, ali i šire urba-arhitektonske stvarnosti. Naravno i podršku otkrivanju uzroka i posledica stanja.

Tačno je da Novi Sad još uvek nema udruženje svojih urbanista, pa ni sekciju Udruženja urbanista Vojvodine i pored toga što je broj mladih kolega koji se urbanizmom u Novom Sadu bave znatan. Tačno je da Novi Sad ima delujuće Društvo arhitekata i časopis „DaNS“. Ipak, izostanak elementarnih pravila i normi, izostanak iskustava tehnike urbanizma, a ne samo poštovanja planske dokumentacije i uslova nadležnih službi, već i sva nakaznost i građevinsko-tehnička manjkavost tekućeg rasta grada nalažu, hitnu intervenciju i odbranu grada. Odbranu koja treba da bude oličena u dejstvovanju na svim frontovima mogućeg oživljavanja i objedinjavanja reakcija građana na uveliko orošavljeno i izubijano, nezdravo nabujalo telo grada, njegovo lice i dušu.

Formulisanje odgovarajuće urbane politike (eto zadatka za novu gradsku vladu), te provođenje prakse zasnovane na kritičkoj analizi, istraživanju i naučnom pristupu problemima ne samo rasta, već i strukture, izdržljivosti i potencijala ljudi i prostora, izrada i usvajanje planova od strane kompetentnih i nezavisnih, valjanih revizionih komisija koje rade po kriterijima znanja i iskustva, demokratičnosti odnosa struke sa javnošću, realizacija planova uz poštovanje i kontrolu građana, te aktivan odnos institucija i njihov stručni i moralni odziv na savremene, a tradicijske probleme razvoja društva i kulture osobito, mogu vratiti dignitet urbanizmu i arhitekturi kao disciplinama. Njihova misija nije samo krov, komunalni standard i komfor, već takođe i svestrano uljuđeni i oljuđeni prostor življenja. Imperativi učinjenih grašaka, degradacionih procesa, oživljavaju ideju o *urbanom forumu* koji su mnogi evropski gradovi praktikovali, a i Novi Sad ga u nekim rudimentima začinjao.

Vreme je dakle, za čitanje Pušičeve knjige. Vreme je za delovanje.

Pušičeva knjiga jeste podsećanje na stotinu povoda i za ovaj nikada zakasneli osvrt, jer Novi Sad jeste grad svoje sudbine. On ima svoju budućnost. I nema druge istine do one da su *rušenje čuvanje i građenje* kao i kroz istoriju što su bili, *deo jedinstvenog procesa stvaranja novog* i danas, ali da je rušiti lako, graditi kreativno izuzetno teško („Polja“, br. 119-120, Novi Sad, 1968). U tom smislu *pisanje grada* jeste i u prenesenom i u bukvalnom smislu, jedini proces koji može biti plodotvoran ukoliko je uspostavljena, stekla se ili se stiče odgovarajuća podloga za njega (postojanje i efikasno delovanje suvisle zakonske regulative, moderne tržišne privrede i demokratskih društvenih odnosa), a može biti i jalov ili čak kontraproduktivan, ukoliko takve društveno-ekonomske podloge i kondicije nema ili ako, pak, kvalitetu takve podloge i njenom postavljanju ne dajemo sopstveni doprinos.

Potrebna su javna i kritička reagovanja. Beleženja promena i javno izražavanje stavova povodom zbivanja i promena u vremenu i u prostoru aktuelnih dešavanja (prilikom donošenju odluka, planova, namera o nekoj gradnji, prenameni, uređenju ili preuređenju prostora, o rezultatima, eventualno dobrim ili lišim posledicama, na primer).

Za osvrt na knjigu prof. dr Ljubinka Pušića nikada, dakle, nije kasno. Ako je pročitaju kreatori politike i prakse promena ili stalnosti našeg građenog okruženja (kako je govorio Ranko Radović) ona može delovati stimulatивно. Smisla za to ima, jer se Novi Sad i prostorno i vremenski nalazi, još jednom, na raskršću puteva i kretanja napred, kretanja koje mu može revitalizovati srce (*coru*), osvežiti infrastrukturni krvotok i vratiti mu prepoznatljivost lika i slike grada na Dunavu, podno Tvrđave, ili ga može dalje obezličavati i u nekontrolisanom širenju i ruženju uništavati.